

בעקבות זיכרונות של פירקוביץ

דן ד"ר שפירא (עורך), מצבות בית העלמין של היהודים הקראים בצ'ופוט-קלעה, קרים: דו"ח משלחת אפיגרפית של מכון בן-צבי – קובץ מחקרים, מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ירושלים תשס"ח, 536 עמודים.

דאמר מר: בעון חיים – מתים מתחטטין.
רש"י: מוציאין הנקברים מקבריהם.
יבמות סג ע"ב

שמו של הספר אינו מבטיח טובות: תיעוד בתי קברות הוא עניין לארכיונאים, לכאורה, ותרומתו לעבר נראית שולית. ברם, דמיונו של הספר הניצב לפנינו לספרי בתי-קברות אחרים מסתיים בשם הדומה. מעבר לכך, ספר זה שונה לגמרי מספרים המתעדים בתי קברות, והוא מציב רמה חדשה בתובנה היסטורית-תרבותית בהקשר הרחב תוך הבנה לשונית גיאוגרפית ומודעות לפרטים הקטנים, לקשרי אסיה ואירופה (מזרח-מערב) לקשרי האיסלאם עם אירופה (דרום-צפון), ועוד. בקיצור: היסטוריוגרפיה במיטבה.

ספר גדל-מידות זה נוצר משיתוף פעולה של קבוצת חוקרים עליה ניצח, פשוטו כמשמעו, דן שפירא, והוא מלווה בתקליטור המכיל תמונות מסוגים שונים, ומעט מפות. הספר גדוש פרטים ופרטי-פרטים, פרקים ותת-פרקים, נספחים ואף תת-נספח. כמדומה שאם יתואר הספר כעבודה אינטרדיסציפלינארית, יהא תיאור זה על דרך ההמעטה, תיאור שאינו מביע את רוחב הדעת המשתקף מכל דף ודף בספר זה. שילוב של מחקר סינתטי עם מחקר אנאליטי, מודעות היסטורית משולבת בתובנה גיאוגרפית (הן מאקרו והן מיקרו),

אחווה בידע לשוני המקיף עשרות שפות ולהגים, דיאלקטים ושפות נשכחות, עומק תרבותי, אפיגראפי, ועוד ועוד. מדובר במחקר מהסוג הקלאסי (קרי: כמו שמקובל היה באירופה שלפני מלחמת העולם השנייה), שכל אות וכל תג בו משדרים למדנות וחריצות. הספר מסתיים בביבליוגרפיה עשירה בת למעלה מ-700 פריטים הכתובים בשפות רבות.¹

ואכן, התכונה המזדקרת לעין מתוך עיון בספר זה היא שמחברו הוא פוליגלוט אמיתי, המגלה שליטה וידיעה בשפות רבות בצורה חסרת-תקדים: תורכית על להגיה השונים, מונגולית, טטרית, ארמנית, גרוזינית, פרסית, ערבית, רוסית, אלנית, יוונית, פולנית, ליטאית, אידיש, גרמנית וצרפתית (טוב, אנגלית – זו כבר לא בעיה). לא הוזכרה כאן הקומאנית (עמ' 446), ואף לא קראימית (עמ' 421, 438), כי אלו הן כבר עניין של מה-בכך, ועדיין לא מוצה העושר הלשוני: צ'וב-אשית, אוגוזית, "בילארוסית-אמצעית-פולנית" (עמ' 448) ועוד ועוד. מעט מאד אנשים יכולים היו לתאר את שפת אמו של פירקוביץ כ"ניב גליציה-לוצק של השפה הקראימית" (עמ' 239, הע' 159). אמנם, עד עתה לא חסרו מלומדים פוליגלוטים במדעי היהדות, אך האינטגרציה של הלשונות השונות עם תחומי הידע האחרים לצורך הגעה לתובנה היסטורית חדשה לא היתה כה הדוקה כמו שניכר בספר זה. לא זו אף זו; הספר יצא לאור כעבודת-צוות, ואין זה דבר של מה בכך. המנוע מאחורי הכל, העושה והמעשה הוא דן שפירא, והתוצאה הסופית – גם אם היא מיועדת ל'מיטיבי-לכת' – ראויה לכל שבח.

יותר מאשר מתאר הספר מצבות של אנשים מתים, הוא עוסק בפעולתם ומעשיהם של אנשים חיים בעבר, ובית הקברות אינו נקודת הסיום של הסיפור, כי אם, אדרבא, נקודת ההתחלה. אף אם הספר עוסק בנושאים רבים הכרוכים בתולדות הקראים בחצי האי קרים, הרי שמגמתו העיקרית היא לפתור תעלומה שהחלה לפני כ-170 שנה, אשר יש לה השלכות על המחקר ההיסטורי עד היום (עמ' 103-104).

1 לעמ' 33 יש להוסיף את הספר הבא: יהודה ברד"ח, ש, וינה, תרכ"ט.

מדובר בפרשת חייו ומעשיו של אברהם פירקוביץ (1787-1874), דמות-מפתח בקהילה הקראית במאה ה-19, אדם אשר פרשת חייו ועלילותיו כבר פרנסו לא מעט מחקרים. פירקוביץ היה מלומד ואיש-ספר, בעל מודעות היסטורית עמוקה, תייר, בעל בית-דפוס, סוחר בכתבי-יד (שודד ספרים לעת-מצוא) ואיש-מדון. בקיצור: דמות צבעונית בעלת מזג סוער, אשר שימשה בעבר ועד היום מושא לבחינה, אדם שהיו לו זכויות וחובות כאחד. בשל מגמתו להוכיח כי הקראים חיו בחצי האי קרים עוד מימי בית שני, הוא פרסם כתבי-יד ומצבות קבורה שחלקם אמיתי וחלקם מזויף או בדוי. פירקוביץ שחזר את העבר והציג את תגליותיו – חלקן: 'תגליות' – כעובדות היסטוריות במגוון רחב של פעילות יצירתית, אשר עשויה לזכות אותו בתואר המפוקפק: 'ההיסטוריון הפוסט-מודרניסט הראשון'. בשל מעשיו של פירקוביץ, אריכות-ימיו וחריצותו, כמו גם בשל כישוריו האחרים, ניתן בקלות לסווג אותו כאחד מגדולי הזייפנים שחיו בכל הדורות.² והנה, קרה לפירקוביץ מעין מה שקרה למלך מידאס, אך בהיפוך: בעוד שכל מה שנגע בו מידאס הפך להיות זהב, כל מה שנגע בו פירקוביץ הפך ל'מזוהם' מבחינה מחקרית (אף אם הוא עשה מזה זהב – עמ' 36), עד אשר קשה מאד לדעת מה אמת ומה שקר בדבריו. עובדה זו מפורסמת במחקר, וכל החוקרים הרימו ידיהם וסברו כי לא ניתן להבחין בין אמת ושקר במעשי פירקוביץ, ומוטב להניח לדברים כמות שהם. ואכן, כזה היה מצב המחקר במשך עשרות רבות של שנים.

בניגוד לקודמיהם, באו שפירא וחבורת חוקרים כשהם מצוידים ברקע ובידיעות אשר מאפשרים להם נגישות למקורות הראשוניים. תחת שרביטו של שפירא פעלו החוקרים במשך שנים רבות להבהרת מעשיו של פירקוביץ, וניתן לראות בספר שלפנינו מעין עבודת-חקר משטרית בה נחשפים מעשי התרמית של החשוד אחד לאחד: העדויות מוצלבות ממקורות שונים, נבדקות הגרסאות השונות,

A. Grafton, *Forgers and Critics*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1990. 2

ומוצעות דרכי-פעולה אפשריות של גיבורי המעשה. שפירא וחבריו חושבים על האליבי האפשרי של העבריין (עמ' 71), ולעתים ניכרת אכזבה כי אין בכוחם להאשים אותו (עמ' 66). שפירא כתב את ספרו ביד חרוצים, כראוי לכל דיון משפטי שנועד להפליל אדם (אף אם הלך לעולמו לפני שנים כה רבות). קריאת הספר אינה קלה, שכן שפירא מודע לכל ההיבטים האפשריים, מן הגדולים שבהם ועד לאחרון הפרטים: החל ממעמד פוליטי ותעודות מלכותיות, עבור למלחמות וכיבושים, וכלה ברכילות הנודעת על קשריו הרומנטיים של פושקין. קורא המוכן להשקיע בקריאה הספר, ולהתעלם מהסגנון המשפטי היבש – "זה מתבקש, מיסטר ווטסון" – ימצא לפניו ספר בלשי מן המעלה הראשונה.

שפירא, בעקבות גיבורו פירקוביץ, בחן ובדק אלפי קברים, ועיין ובדק בכתבי-יד לאין-מספר כדי לגלות את 'האמת המדעית' ברמות מידע שונות, ושכבות-עבר שונות, החל מן המאה ה-19, עבור לימי הביניים, וכלה במאות הראשונות לספירה (ובסדר הזה דווקא). הכל כתוב בבקיאות מופלגת תוך שזירת אלפי פרטים ופרטי-פרטים (לעתים, עד כדי טרחנות) לכדי היגד משמעותי ורב-רושם. את ידיעותיו חולק שפירא עם קוראיו בנדיבות, לעתים מוגזמת. את שליטתו של שפירא בתולדות חייו של פירקוביץ ניתן לכוון במלה 'מדהימה', עד כי נדמה כי אם יכלים היינו לעמת את פירקוביץ הנחקר עם שפירא החוקר, היה ניכר שהחוקר מכיר את פירקוביץ יותר ממה שהנחקר מצליח לזכור. השליטה הדקדקנית באלפי הפרטים מציגה תערובת חסרת-תקדים שיצר חוקר-משטרה בסבלנות אין-קץ, והכל בשמה של האמת המדעית: להפליל את פירקוביץ.

ספרו של שפירא נועד לשרש מן המחקר דעות שהוצגו כעובדות על-ידי זייפנים ושרלטנים, ובשל אידיאולוגיות מסוגים שונים. כיוון שדעות של-שווא מהלכות במחקר מזה כ-170 שנה (עמ' 26), ובא שפירא ופותר תעלומה כה ישנה, אין אלא לקבוע בפסקנות כי יש לראות בספרו פריצת דרך מחקרית, הבנה מחודשת ביחס לנתונים שעד כה עמדו למעצבה מבלי שניתן היה לדעת מה אמת ומה שקר. גם כאשר המניע לשקר אינו ברור (כגון מתי נסע פירקוביץ למזרח התיכון – עמ' 29, הע' 179), עדיין מסתבר כי אנשים שונים נהגו

להמציא 'תולדות-חיים' כביכול, בין אם של אדם פרטי ובין אם של קהילה שלימה, שלא היו ולא נבראו.

העוינות הקיימת בתחום המחקרי שבחר לו שפירא היא מגוונת: ראשיתה דתי, המשכה מדעי, וסופה אנטישמי, ואך מתי-מעט יכולים לומר כי הם לחמו בכל החזיתות הללו. שפירא לוחם (לעתים נדמה שהוא רואה עצמו כלוחם מלחמת-מצווה), בעולם רווי הרפתקאות (עמ' 91-83), תוך שהוא צולח ים של רעל, שקרים ויצרים אפלים באמצעות ידע רב-אנפין ושליטה ללא מיצרים בכל אחד מהעניינים בהם הוא עוסק. ניכר מן הכתוב שבהזדמנות זו או אחרת עתיד שפירא להוסיף עוד כהנה וכהנה על מה שכתב עד כה, כמעין המתגבר. אחד מיעדי המשנה של הספר הוא העיסוק בכוזרים, ויהי רצון שתחום 'משני' זה יהפוך בעתיד לתחום עיקרי עבור חוקר זה וצוות החוקרים שריכז סביבו. אם יש מי שיכול להקים את סוכת הכוזרים הנופלת, הרי אלו הם האנשים.

ספר זה הוא תשובה ראויה ומשמעותית כנגד פסאודו-חוקרים והשקפות פוסט-מודרניות המעדיפות תיאוריות על פני עובדות, במיוחד מאחר וקשה מאד להשיג עובדות אלו. שפירא וחבורתו מעידים בכל דף מדפיו של הספר כי הם דוחים השקפות אלו ומציגים מחקר של ממש. שפירא אינו חוסך כל מאמץ, ולאורך שנים רבות, כדי להשביע את תאבונו האינטלקטואלי הבלתי-נלאה; הכל כתוב בדיוקנות, בתבונה וברעיון. יתר על כן, שפירא מחייה מתים בספרו. חקירותיו בכתבי היד המתים ובבית הקברות – הוא המכונה 'בית החיים' – מעלות את המתים באוב, ומביאות בפני הקורא באופן חי ומלבב את עמדותיהם ואת מחלוקותיהם, גם אהבתם גם שנאתם גם קנאתם. באותה הזדמנות שפירא מגלה כי אנשים מסוימים לא היו ולא נבראו (עמ' 245), והקברים והתכתובות השונות הופכים עבורו למכשיר רב-עצמה: מחייה וממית כאחת. שפירא מחטט בקברים לא רק כדי למצוא את האמת, אלא מציג את המתים במערומיהם האינטלקטואליים; פרסאוס גבר על מדוזה (ולא בקסמים, כי אם בעבודה קשה).

על מצב המחקר

כחיה אורבת לטרף כך שפירא וחבריו בוחנים ובודקים את פירקוביץ, אלא שבלהט המחקרי נשכח מהם שאך בודדים בעולם המדעי היום מודעים לפולמוס המדעי הישן. שפירא אינו פותח בסיכום 'מצב המחקר' לאשורו, תחום אותו הוא יודע יותר מכל אחד אחר, ואין הקורא יכול לדעת את הנימוקים לפיהם נדחו ממצאי פירקוביץ על ידי דיינארד, הרכבי, חולסון, שטראק ואחרים. שפירא, המוכן לטבוע בים של פרטים ובלבד שיחליץ נתון ביחס לחייו של פירקוביץ, אינו מציג בפני הקורא תמונה שלימה ביחס לבעייתיות בכתובות המצבות אותן סיפק פירקוביץ בספרו.³ הקורא את ספרו הגדול של שפירא מתרשם שפירקוביץ מואשם בשיבוש המחקר על-ידי המצאת נתונים שקריים, כגון 'שיפוץ' אותיות שונות לצורך חישובי גימטריה, היוצר תאריך קדום, או תוספת מלים לצורך מטרה דומה. יצוין מייד כי שפירא אינו בוחל בכל מאמץ, קשה ומפרך ככל שיהיה, כדי לספק נתונים לקורא, ומאמציו מונעים מסיבה מדעית בלבד – בניגוד לכמה מקודמיו בפרשה זו. אין הוא רק מכתת רגליו בספריות וארכיונים למיניהם, ואין הוא מסתפק בבחינה מדוקדקת של המציבות המקוריות (וניסיונות לאתר מציבות מקוריות שנעלמו ברבות השנים), אלא מוכן הוא אף לתרגם מאמרים מדעיים מרוסית לעברית על מנת להבהיר בפני הקורא את כל עלילותיו ועלילות-המשנה של פירקוביץ, ורבות הן עד כי קשה למנות את כולן.

מסיבה זו, מפליא בעיני ששפירא אינו דן באופן מסודר ב'מוצג מספר 1' בכתב ההאשמה שהוא מכין לפירקוביץ: ספר *אבני זכרון*. שפירא בקי מופלג (גם) בספר זה, ועל כן תמוה שאין הוא מנסה לבחון באופן מרוכז את הבעייתיות העולה מתוכו. היסטוריון מנוסה שיעיין בספר יגלה מייד מספר תמיהות, אותן ניתן לסכם בהתאם לסוגייה במסכת גיטין י ע"ב: "שטר המזויף מתוכו". כלומר, חלק מהנתונים שסיפק פירקוביץ הם מופרכים בעליל, וסופו של כל זייפן

3 א' פירקוביץ, *ש ש ר ש ו ר*, חסר מקום דפוס (וילנה), חסר מועד דפוס (תרל"ב=1872).

לגילוי. אין לשכוח כי פירקוביץ פעל סמוך למחצית הראשונה של המאה ה-19 בשעה שמדעי היהדות היו בחיתוליהם, ופירקוביץ עצמו לא היה יותר מאשר אוטודידאקט; מוכשר מאד, ביבליופיל, אבל אוטודידאקט, וכל אדם אינו אלא תבנית נוף זמנו ומקומו, גם אם יתאמץ להכחיש זאת.

לאור זאת, היתה סיבה לחשוב ששפירא ינצל את מדעי היהדות ככלי-עזר לבחינת מעשיו של פירקוביץ מלפני כ-170 שנה, אך למעשה אין הדבר כך. נכון הדבר כי מדעי היהדות, כמו כל תחום מדעי אחר, סובלים מבעיה כזו או אחרת, ויש בהם גם כשל פנימי מובנה. יחד עם זאת, דיון מחדש במעשיו של פירקוביץ אמור היה להציג בפני הקורא תשובות שונות, אלא ששפירא לא שאל את השאלות האלו – ולא מפני שאיננו חקן – וממילא מתקבל רושם שבחינת המצבות אינה מוליכה לכיוון ברור. כך, למשל, דן שפירא באופן שבו חקר דוד כוכיזוב את מצבותיו של פירקוביץ (עמ' 81-80), אלא שבהעדר נקודת-משען ארכימדית אין הקורא למד דבר, למעט הערכתו של שפירא כי "שיטתו (של כוכיזוב) נופלת לאחר בדיקה". שפירא הגדיר לעצמו יעדי-מחקר רבים – לעתים נדמה: רבים מדי – וכתוצאה מכך עשוי היה פירקוביץ למצוא נחמה בעובדה כי לא תפשו אותו בכל שקריו אלא רק בחלקם. כך, למשל, טוען שפירא כי פירקוביץ "בכל המקרים שהיה כתוב חמשת אלפים, שיפץ המזיף לארבעת אלפים" (עמ' 93), ותמה אני אם עמדה זו עומדת בפני ביקורת. הכל יודעים כיצד הופכים ד' לה', אך איני יודע איך אבן מסותתת ב-ה' תיהפך ל-ד' (אלא באותיות בלט, הנחה בלתי סבירה בעליל במצבות אבן). שפירא אכן מתייחס לסתימת-מלט (עמ' 96, הע' 35; עמ' 283, הע' 331), אלא שהסתמכות על טכניקה זו נראית מסוכנת מאד לזיפן ששיטתו מבוססת על הקדמת תאריכים.

ואולם, בהתאם למנדט שהטיל שפירא על שכמו, לבחון את כל שקריו של פירקוביץ, אמור היה שפירא לשאול שאלות פשוטות, ביחס לאבני זכרון, שאלות שמשום מה הוא לא שאל. לדוגמה: החל ממתני כותבים יהודים על מצבות את הנוסחה הידועה "תהי נפשו צרורה בצרור החיים" (על-פי: שמ"א כה, כט)? החל ממתי מבחינים יהודים בין 'פרט קטן' (ערך גימטרי של התאריך ללא האלפים),

ל'פרט גדול' (ערך גימטרי של התאריך עם האלפים)? האם התקיים אי-פעם מניין 'לגלותנו'? האם ההבדלים בין המצבות הקדומות כביכול לבין המצבות המאוחרות ניכרים בתאריך בלבד? באיזו מידה דומות נוסחאות המצבות שהציג פירקוביץ, מצבות שיצא עליהן ערר, למצבות שנתגלו בחפירות ארכיאולוגיות? נכון הדבר שאין בידינו קורפוס של מצבות יהודיות, בדומה לקורפוסים אחרים של אומות העולם, אלא נתונים חלקיים בלבד.⁴ ואולם מחוקר בשיעור קומתו של שפירא ניתן לצפות שיעשה עבודה השוואתית, ולו גם בעלת אופי חלקי (בה החל בציון מספר פרטים בעמ' 93), על מנת להסיר ספק כי אכן פירקוביץ בדה מליבו מצבות, ואף אם הן קיימות באופן פיסני, ונראות עתיקות, אין פירושו של דבר כי הן עתיקות באמת. אם בראשית המחקר די היה בהגדת ראש ביחס לטיעונו של פירקוביץ כי הכל אותנטי, הרי שבימינו יש מקום לבחון את העניין מתוך גישה עניינית נטולת סקפטיות. יכול או לא יכול להיות?

ואכן, שפירא בחן היטב הן את הכתובות כפי שהתפרסמו באבני זכרון, והן את הממצאים בשטח, ודעתו מובאת בטון נחרץ, כגון: "מתוכן רק אחת עשויה להיות אותנטית... אף אחת מתוכן אינה אותנטית" (עמ' 95), אלא ששפירא לא נימק את קביעתו. שפירא בחן היטב את כל קודמיו, כמו גם את מניעיהם הגלויים והסמויים, ואי אפשר לומר עליו שמדובר ב'התרשמות אישית'. אדרבא, מצופה היה ממנו שייציג בפני הקורא את שיקוליו, ויסביר מניין הוא יודע כי הרוב הגדול מזויף. אחד מטיעונו של שפירא להיעדר אותנטיות נעוץ

4 Pieter W. van der Horst, *Ancient Jewish Epitaphs*, Kampen: Kok Pharos, 1991; ז' ספראי, 'סקירת *Ancient Jewish Epitaphs*', *ציון*, נט (תשנ"ד), עמ' 97-103; מיקי לוין, ש ש ו ז ש ר ר וש ו , ו ו ו ז, עבודה לשם קבלת התואר מאסטר, אוניברסיטת בן-גוריון, רמת גן, תשנ"ח; י' שטרן, 'מצבות חדשות מצוער (אוסף מוסיוף)', ש , סח, ב (תשנ"ט) עמ' 177-185; C. Colafemmina, 'Hebrew Inscriptions of the Early Medieval Period in Southern Italy', in Bernard D. Cooperman and Barbara Garvin (eds.), *The Jews of Italy: Memory and Identity*, Bethesda, Maryland: University Press of Maryland, 2000, pp. 65-81.

בהתפלגות סטטיסטית בלתי סבירה של המצבות ביחס לתקופות השונות. ברם, אם דבריו היו מובאים בפני בית המשפט, היה פירקוביץ מגן על עצמו בטענה כי הוא עסק רק במצבות בעלות הכיתוב, והן מיעוט מכלל המצבות, וממילא מוסרת הטענה בעלת האופי הסטטיסטי-דמוגרפי (טענה לה מודע שפירא – עמ' 114). פירקוביץ (באבני זכרון, עמ' 200), טוען כי פרסם אחוז אחד בלבד מכלל המצבות, והואיל וציין בספרו 564 מצבות, בעוד ששפירא וצוותו משוכנעים שמספר המצבות קטן בהרבה, ממילא עולה שאלת האותנטיות של האחוז הגבוה של המצבות עם הכיתוב, ובמיוחד עם הכיתוב המפורט. מצבות אלו מצריכות גם בירור לשוני, ואף בירורים אחרים, ולצד הרב שפירא נמנע מלדון בהם.

למען הסר ספק: שפירא לא הותיר אבן על מקומה, ושיטתו בחשיפת הזיופים, לה הוא קורא "שחזור שיטתי" או "שחזור גורף" (עמ' 95) מבוססת על הצלבת נתונים משני סוגים: אילנות גניאלוגיים מזה, ומיקום המצבות מזה. ברור, אפוא, שאין כאן 'שחזור גורף', שכן בשיטה זו אין אפשרות לברר את האותנטיות של שמות חד-פעמיים מזה ושל אבני-מצבה שנעלמו או שמיקומן אינו ידוע מזה. כלומר, שפירא עבד קשה, אך עדיין לא מיצה את הנתונים, ועדיין יש מצבות אשר יכול הטוען לטעון כי הן אותנטיות, מבלי ששפירא יוכל להפריך את דבריו בוודאות. אין פירושו של דבר שפירקוביץ יצא צדיק, אלא שנדמה, שלמרות מחקרו המעמיק של שפירא עדיין נותרה בקעה לחוקרים שיבואו אחריו ויבחנו את מצבותיו של פירקוביץ בסיוען של שיטות מחקר נוספות.

הערות ותיקונים קלים

בעמ' 24-22, 38, דן שפירא בכתובת שמצא, כביכול, פירקוביץ, לפיה מוצאם של הקראים בגלות הושע בן אלה בימי שלמנאסר. קרוב בעיני שזיופו זה של פירקוביץ נעשה בהשפעת הסיפור על תולדותיהם של

יהודי קוצ'ין, כפי שפורסם הדבר כבר ב-1790, ויש סיבה לחשוב שאדם מלומד כפירקוביץ הכיר עדות זו.⁵

בעמ' 26 מעניק שפירא למלות ההאשמה: "אשה חדשה הנואפת בבית תענוגיה" משמעות פוליטית. דומה כי מוטב לראות בהן האשמה מהדרגה החמורה ביותר בהתאם למטפורה התלמודית ביחס לכלה הנואפת בימי חופתה.⁶

בעמ' 37, הע' 237, מוזכר ספרו של חוולסון על הצבאים (לפי שפירא: צָאפָאִים), כמו גם ספרם: *כתאב אלפלאחה אלנבטיה*. מקובל במחקר לתרגם שם זה כ"החקלאות הנבטית",⁷ וכך גם תרגמו שפירא, אלא שלדעתי התרגום הנכון הוא: "הפולחן הנבטי". לעניין זה יש קשר הדוק עם חוקריו של מורה נבוכים, ולא כאן המקום לדון בכך. בעניינו של המשומד כותב שפירא כי "התנצר חוולסון – לכל הדעות, מתוך אמונה כנה". ברם, דווקא כאן יש להטיל ספק אם התנצר האיש מתוך אמונה כנה, ולא בשל חפצו במשרה אקדמית, וקשה לקבל את "לכל הדעות", כי חוולסון עצמו התכחש לדעה זו, אף אם בבדיחות-דעת.⁸

בעמ' 49, הע' 308, כתוב כך: "בשנת 1910 רכש דיינארד, כנראה כחיקוי נוסטלגי אחרי פירקוביץ, אוסף כתבי יד שומרוניים בשכם, המהווה כעת את האוסף השומרוני של ספריית הקונגרס בוואשינגטון". ברם, ברור לגמרי כי את פעולתו של דיינארד אין להגדיר כמעשה בעל אופי נוסטלגי. דיינארד למד משהו ממורו הרוחני (באותה תקופה), וכמורו היה ביבליופיל וסוחר בכתבי-יד. שניהם הרוויחו רווחים משמעותיים בעסקיהם, ואין למצוא הבדל של

5 נ"ה וייזל, 'מגיד חדשות', ו' ר' ו (תק"ן), עמ' קכט-קס; מ' בִּקְאֵילֵן, 'ספרים מקוצ'ין', 52 (תשנ"ב), עמ' 74-100.

6 מ' בִּקְאֵילֵן, מהדורה שלישית, בני ברק תשס"ו, עמ' 135-146.

7 ד' חוואלסון, ו' ר' (תרגום: ח"י גורלאנד), ליק תרכ"ד, עמ' 23; Tamara M. Green, *The City of the Moon God*, Leiden – New York – Köln: E.J. Brill, 1992, p. 187.

8 ש"ל ציטרון, ו' ר' ו ת"ז: שת"ז, וילנה תרפ"ד, עמ' 34-7; ש' גינצבורג, ז' ר' ר' ז', ניו יורק תש"ו, עמ' 119-156.

ממש בין מי שמוכר את כתבי-היד שלו לספריית המלכותית בסנקט פטרבורג לבין מי שמוכר את כתבי-היד שלו לספריית הקונגרס בוואשינגטון (כמו גם כתבי-יד נוספים שהגיעו בסופו של דבר לספריית ה-JTS). מדובר בפעילות עסקית ולא בפעילות נוסטלגית. בעמ' 62, הע' 380, הוזכר מאמר משנת 1927 שכותבו הזדהה בראשי-תיבות בלבד: L.Z., וקרוב בעיני שכותב המאמר היה לייב זלוטניק, אשר כתב מאמר החתום באותם ראשי-תיבות *משומות*. לימים התפרסם כחוקר-פולקלור ורב, בשם יהודה-ליב אבידע. בעמ' 78-81 דן שפירא, בנספח, בלוח כוכיזוב, היינו לוח משוער על-ידי הקראים (ר' דוד כוכיזוב ובנו מרדכי), השערה שנועדה לחזק את האותנטיות של הכתובות על המצבות אותן מצא, או המציא, פירקוביץ. ההצעה היא כי בעוד שלוח השנה 'שלנו' מחושב לפי מולד בהר"ד (=מולד הלבנה הראשון אירע ביום ב' ה' שעות ו-ר"ד חלקים), לוח השנה לפיו חושבו המצבות חושב לפי מולד וי"ד (=יום ו' י"ד שעות), ובדרך זו הוסבר השוני בשנים המעוברות בהתאם ללוחות השונים. דומה שהצעה זו נבנתה על סמך המידע שהיה קיים בפני המחבר (כוכיזוב, לאו דווקא פירקוביץ), ביחס לשוני שבין לוח השנה של אנשי מזרח, הם בני בבל, לבין אנשי מערב, הם בני ארץ-ישראל.⁹ אין צורך לדון בפרשה זו, אך יצוין כי במהלך הדורות נהגו בקהילות ישראל על-פי לוחות שונים, וגם במקרה שנמצאו מצבות אמתיות, כפי שנמצאו בצוער, קיימים לבטים שונים במחקר ביחס לאופן חישוב השנים, ומכאן שהטיפול בסוגייה זו מצריך זהירות כפולה (מה עוד שהקראים חלקו על הרבנים גם בשאלת הלוח, ועדיין במאה ה-10 הכיר רב סעדיה גאון לערך עשרה לוחות-שנה יהודיים שונים).

בעמ' 343-344 דן שפירא בהתגיירות הכוזרים והוא כותב כך: "איננו יודעים הרבה על ממדי התופעה, ולא על אופיה, אולם לדעת חוקרים רבים, לא היתה זאת תחילת היהדות הנורמטיבית". אכן,

9 מ' מרגליות, 'מועדים וצומות בארץ-ישראל ובבבל בתקופת הגאונים', ר , א (תש"ד), עמ' רד-רטז (ויש למחוק את הכתוב אצל שפירא, עמ' 78, הע' 450).

משפט זה מנוסח בזהירות הראויה, אלא שלטעמי ניסוחו זה נובע מזהירות-יתר. ברור שהמונח 'חוקרים רבים' נועד להוציא מעט חוקרים הסבורים אחרת, אלא שלטעמי אין הם חוקרים כלל, ובוודאי לא בשיעור קומתו של שפירא. כלומר, חסרי-ידע בהיסטוריה, שרלטנים ברמה כזו או אחרת של כיסוי אקדמי (מפרופסור לסוציולוגיה ועד פרופסור לקולנוע), כתבו על תחומים בהם אין להם מושג(!), וכל זאת בשל אידיאולוגיה המניעה אותם. מוטב היה לשפירא לנסח את דבריו בצורה החלטית, ולקרוא לילד בשמו. לא נותר אלא להוסיף שלדעת מומחים לדמוגרפיה בעת העתיקה ובימי הביניים, במאות ה-6-7 היה שפל עולמי באוכלוסייה, וברור, לפיכך, שמספר היהודים ה'מקוריים' (קרי: רבניים) היה נמוך,¹⁰ ובשל מצב המחקר הירוד בתחום אקדמי זה קשה לקבוע את מספרם. באותו מקום, ביחס לקראים, כותב שפירא בהערה כך: "המסורות על השלב של היהדות ה'סטויכיאית', הטבעית, עוצבו... כעין צורה מסוימת של יהדות". במשפט זה יש להמיר את המלה "הטבעית" במלה "היסודית", שכן המלה *stoixei=on* ביוונית פירושה יסוד (של הקוסמוס, אך גם של דבר אחר), אות, חלק מסדרה, תו, ועוד.¹¹ בעמוד 345 כותב שפירא הערה ארוכה ביחס לכך שהקראים לא אפשרו גיור, וכתוצאה מכך הם ראו ברבנים ממזרים, וממילא גם

J. C. Russell, *Late Ancient and Medieval Population* [Transactions of the American Philosophical Society, 48/3], Philadelphia 1958, pp. 80, 139-141; M. I. Finley, 'Manpower and the Fall of Rome', Carlo M. Cipolla (ed.), *The Economic Decline of Empires*, London: Methuen, 1970, pp. 84-91; B. H., Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe: A.D. 500-1850*, London: Edward Arnold, 1963, p. 80
G. Dellings, *stoixei/w, sustoixei/w, stoixei=on*, G. Friedrich 11 (ed.), *Theological Dictionary of the New Testament*, VII, Grand Rapids, Michigan: WM. B. Eerdmans Publishing Company, 1971, pp. 666-687

בכוזרים. מפאת הקיצור לא נאמר אלא זאת שהפסילה היתה הדינית, והרבנים ראו בקראים ממזרים.¹²

במהלך הספר חוזר השימוש במלה "כיתנים" (כגון: עמ' 402), וזו טעות. המלה הנכונה היא כיתתיים (ולמקפידים: כתתיים).

ז' : דומה כי אין אפשרות לספר בהיקף ובפרטים כמו זה המונח לפנינו שייצא ללא כל תקלה, אלא שבמקרה זה גילתה הוצאת הספרים הזנחה מסוימת. להלן מבחר דוגמאות: עמ' 1 צריך להיות (להלן: צ"ל) הסבוכות; שם צ"ל האימפריה; עמ' 3 צ"ל 1785; עמ' 9 צ"ל עבודתו; שם צ"ל אקרוסטיכון, לפי הצורה העברית ובה שיכול אותיות, ולא ה'נכון' המקורי: ארכי-סטיכון (=ראשי-שורות); עמ' 12 צ"ל כביכול; שם, בהע' 64 צ"ל שנתיים; עמ' 22, הע' 135 צ"ל פירקוביץ; עמ' 24, הע' 143 צ"ל ערך; עמ' 29 צ"ל במאמרו המשיך; עמ' 33 צ"ל רבות; שם, הע' 210 צ"ל שלספרייה; עמ' 34, הע' 217 צ"ל וכו'; עמ' 35 צ"ל ולכן לא ענה; עמ' 39 צ"ל נימוקים; עמ' 40 צ"ל על רקע; עמ' 48 צ"ל שהצליח... החשודות; עמ' 56, הע' 356 צ"ל ברית המועצות; עמ' 57, הע' 359 צ"ל 1837; עמ' 68, הע' 395 צ"ל זורח משעיר למו; עמ' 75 צ"ל שהתכרבל; עמ' 105 צ"ל העולה על הנדפס; עמ' 110, הע' 87 צ"ל הטבח; עמ' 345, הע' 36 צ"ל מחדש; עמ' 367 צ"ל כתולדה; עמ' 372 צ"ל להשערה; עמ' 433, הע' 65 צ"ל פירקוביץ; עמ' 521 צ"ל פירכוויץ; עמ' 538 צ"ל edit... הכרמל; עמ' 541: צ"ל מסמכים. הובאו כאן דוגמאות בלבד, וברור שאף אם ניתן לתלות את חלקן במחבר, הרי שאין הן תואמות את המאמץ הרב שהוקדש להכנת הספר ומהוצאת ספרים אקדמית ניתן היה לצפות ליותר.

12 מ' קורינלדי, ז' ו' ו' ר , ירושלים תשמ"ד; M. Bar-Ilan, 'The Attitude towards Mamzerim in Jewish Society in Antiquity', *Jewish History*, .14 (2000), pp. 125-170.

סיכום

מי שגדל מנערותו על המחקר בכלל, והיה מודע לבעיית המחקר של תולדות הקראים בפרט, שמו של א' דיינארד הילך עליו קסמים, א"א הרכבי היה גיבורו האינטלקטואלי, וספרו של ה' שטראק עדיין נחשב לספר-יסוד בתחום-מחקרו – כמו כותב שורות אלו – אינו יכול אלא להתרגש למקרא ספר זה. מי שנחשף לתעלוליו של פירקוביץ רק עתה, עשוי למצוא לפניו ספר יבשושי הטובע באלפי פרטים, והישגו האינטלקטואלי – כמו אלוהים – מצוי בפרטים.

כוחם של בודדים בלבד יעמוד להם להקיף ולעכל את הידע הרחב המוצע בספר זה, אך אלו הנכונים להתאמץ יבואו על שכרם האינטלקטואלי. מתברר כי הדרך לחשיפת האמת ההיסטורית אינה רק בגילוי עובדות-יסוד ביחס לטקסטים יהודיים ודרך התחברותם, כי אם גם ביחס לחוקרים שפעלו בשדה-מחקר זה מאז ראשיתה של חכמת ישראל ועד היום הזה.

ספר זה קורא תגר על זייפנים לסוגיהם: מזייפן של ממש, הסבור שמעשיו יוותרו נסתרים לנצח, ועד לפסאודו-חוקרים בעולם פוסט מודרני, הסבורים כי מותר להם לכתוב על נושא, אף אם אינם בקיאים בו, בשמה של אידיאולוגיה כלשהי. והעיקר, הספר מדגים את כוחם של מדעי היהדות ומראה כי ניתן להגיע בתחום זה לפסגות חדשות.

מאיר בר-אילן, אוניברסיטת בר אילן